

FTAXP:12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Адырбекова Н.А.*, Калдыгозова С.Е., Абдугаппарова Р.М.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

СӨЗЖАСАМНЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМА АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

***Автор-корреспондент:** sandugash.kaldygozova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Қысқарту тәсілі тілдің сөзжасам жүйесінен онша көп орын алмайды. Әр тәсілмен байланысты сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар, онда біраз айырма болады. Мысалға сөзжасамның синтетикалық тәсіліне түбір сөздермен бірге сөз тудырушы, қосымшалардың қатысуы міндетті. Басқаша айтқанда, синтетикалық тәсілмен сөз жасағанда, оған қатысатын тілдік элементтер түбір сөз бен жұрнақ. Сол сияқты аналитикалық тәсілде де сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар. Олар – түбір сөздер. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінде түбір сөздер бір-бірімен не бірігеді, не қосақталады, не тіркеседі, не қысқарып барып сөз жасайды. Қалай болғанда да, сөзжасамға түбір сөздер қатысады. Міне, бұл – сөзжасамның аналитикалық тәсіліне қатысты ерекшелік.

Кілт сөздер: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

МРНТИ: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Адырбекова Н.А.*, Калдыгозова С.Е., Абдугаппарова Р.М.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к. ф. н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОЗДАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ С ПОМОЩЬЮ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ФОРМЫ

***Автор-корреспондент:** sandugash.kaldygozova@aeuzov.edu.kz

Аннотация: Способ сокращения не занимает столько места в словообразовательной системе языка. С каждым подходом связаны определенные языковые элементы, которые участвуют в словообразовании, где есть некоторая разница. К примеру, в синтетическом способе словообразования наряду с корневыми словами обязательно участие словообразователей, прилатков. Другими словами, когда вы создаете слово синтетическим способом, языковые элементы, которые в нем участвуют, - это корневое слово и суффикс. Точно так же в аналитическом подходе есть определенные языковые элементы, участвующие в словообразовании. Это корневые слова. В аналитическом подходе словообразования корневые слова либо сливаются, либо складываются, либо складываются, либо сокращаются и образуют слова. В любом случае в словообразовании участвуют однокоренные слова. Вот в чем особенность аналитического подхода словообразования.

Ключевые слова: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

IRSTI: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Adyrbekova N.A.*, Kaldykozova S.E., Abdugapparova R.M.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological, associate professor, SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, SKRU. Shymkent, Kazakhstan

CREATION OF WORD FORMATION USING THE ANALYTICAL FORM

***Corresponding author:** sandugash.kaldygozova@auuezov.edu.kz

Abstract: The method of abbreviation does not take up so much space in the word-formation system of the language. Each approach is associated with certain linguistic elements that are involved in word formation, where there is some difference. For example, in the synthetic method of word formation, along with root words, the participation of word formers and appendages is mandatory. In other words, when you create a word in a synthetic way, the language elements that are involved in it are the root Word and the suffix. Similarly, the analytical approach has certain linguistic elements involved in word formation. These are the root words. In the analytical approach of word formation, root words either merge, or add up, or add up, or shorten and form words. In any case, single-root words participate in word formation. This is the peculiarity of the analytical approach of word formation.

Key words: synthetics, analytics, element, morphology, vocabulary, morpheme, synonym

Kіріспе

Аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасамның өте ежелгі тәсілі болып табылады және бүкіл әлемде әртүрлі жүйеленген тілдерде кең таралған. Сөзжасам негізінен үш түрлі жолмен жүзеге асырылады. Олар аналитикалық, синтетикалық және лексикалық-семантикалық тәсілдерді қолданудан тұрады. Зерттеу мақаламызда біз негізгі тақырып ретінде сөзжасамға аналитикалық тәсілдерді таңдадық. Біз аналитикалық тәсілді әзірлеу жолдарын қарастырамыз.

Мысалы, И. С. Гуревич қытай тілінде күрделі етістіктерді құрудың аналитикалық әдісі туралы жазады: «...синонимдік етістік морфемаларының тіркестері ешнәрсемен бөлінбейді, сондықтан біз оларды бір сөз деп санаймыз».

Рас, аналитикалық тәсіл бүкіл әлем елдерінде кең таралғанымен, барлық тілдерде бірдей орын алмайды, ол қытай, жапон тілдеріндегі негізгі тәсілге жатады, сондықтан бұл тілдердің лексиконында көптеген күрделі сөздер бар. Л. Л. Пашковский бұл туралы былай дейді: «күрделі сөздер әртүрлі тілдердің лексикалық жүйесінде әртүрлі орын алады. Кейбір тілдерде сөздердің конъюгациясы қосымша тәсіл болып табылады, оның нәтижесі шамалы және сөздіктің перифериялық бөлігінде болады. Келесі тілдерде бұл өте кең таралған, негізгі тақырыпқа қатысты. Соңғы топтың тілдеріне жапон тілі жатады. Лексиконнан алатын сөздердің түріне қарап, бұл күрделі сөздің тілі деп айта аламыз».

Сөзжасам мәселесін аналитикалық тәсіл арқылы түсіндіру және аналитикалық тәсілдің тілдік жүйесінің сипаттау мақсатында Е. Жандарбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасамы» монографиясы, сөзжасамның аналитикалық жүйесінің тілдік ерекшеліктерін айқындауда С. Бейсенбаевтың «Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі» тақырыбында диссертациялық зерттеу еңбегін және Б. Қасымның «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым», Б. Қасымның «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» - атты зерттеу еңбектері қолданылды.

Зерттеу мақсаты: аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасам-сөзжасам әдістерін анықтау.

Зерттеудің міндеті:

- аналитикалық тәсілдің тілдік жүйесінің сипаттамасы;
- сөзжасамның аналитикалық ерекшеліктерін есепке алу;

Зерттеу әдістері: зерттеу барысында салыстыру әдістері, эксперименттік-фонетикалық әдіс, теориялық тұжырымдарға негізделген ғылыми талдау, сипаттама қолданылады

Теориялық талдау

Аналитикалық тәсілмен құрылған сөздердің бір үлкен тобына жататын ағылшын тіліндегі жалғанған сөздер туралы О. Д. Мешков былай деп жазды: "сөздерді біріктіру - бұл тілдің сөздік қорын басқа құралдармен толықтыратын, тілдің құрылысын жақсартатын маңызды әдістердің бірі."

Неміс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасамда кеңінен қолданылатын өте икемді тәсіл болып табылады [1, 64].

Бізге орыс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасам жүйесінде белгілі бір орын алатыны белгілі. Алайда, біз Н. М. Шанскийдің сөздерін келтіреміз: "біз екі немесе одан да көп сөздерді бір сөзге біріктіру арқылы сөздердің бірігуін қарастырамыз."

Түркі тілдерінде бұл тәсіл ежелгі дәуірден бастау алады. Орхон жазба ескерткіштерінің тіліндегі келесі күрделі сөздерді Г.Айдаров осы жазба ескерткіштердің лексикалық қоры ретінде келтірді. *Йашыл угуз -көк өзен, күнтүз -күдіз, беңгү таиш - мәңгі тас* (жазулы тас), *Беш балық -Бесбалық* (кала аты) т.б келтірілген мысалдар күрделі сөздердің көне замандардан қолданылғанын білдірсе, екіншіден, күрделі сөздердің географиялық атаулары, яғниөзен, көл, жер, қала және кісі аттарында жиі кездескенін көрсетеді. Бұл жағдай аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасаудың өзі түркі тілдерінде жер-су, кісі аттарынан басталған ба деген ой салады.Әрине, ол әлі де анықтауды, зерттеуді керек етеді, қалайдаол өте көңіл бөлерлік жай. Қазіргі түркі тілдерінде де аналитикалық, тәсіл кең қолданылады. Ол түркі тілдеріне арналған грамматикалардың бәрінде көрсетіліп жүр. Оның бәрін атап беру мүмкін емес.

Дегенмен, сөзжасамда фундаментальді еңбек қалдырған З.В.Сенортыян еңбегін атамауға болмайды. Ол түркі тілдерінде сөзжасам тек жұрнақ арқылы ғана жасалып қоймайды, басқа тәсілдер де көп қолданылады деген болатын. Оны өз сөзімен келтірейік; «Түркі тілдерінің сөзжасам тәсілдері мен жолдары түрлі-түрлі. Олардың ішіндегі негізгі - қосымша арқылы жасалу. Бірақ ол жалғыз тәсіл емес. Қосымшамен қатар қашаннан бері басқа тәсілдер де белгіленді, олар жинақталып, сөзжасамның аналитикалық тәсілін құрайды», - дейді [2, 10].

Жоғарыда келтірген үзіндіде З.В.Севортыян аналитикалық сөзжасамның өзі іштей түрлі тәсілдерден тұратынын айтты. Бұдан біз аналитикалық тәсілдің іштей аумағы кең және де тармағы мол құбылыс екенін аңғарамыз. Сөйтіп, түркі тілдеріндегі негізгі тәсілдердің біріне жататын аналитикалық тәсілдің ішкі ерекшеліктері мол екені сөзсіз.

Нәтижелер мен талқылау

Енді қазақ тілінде жалпы аналитикалық тәсілге қатысты қандай тәсілдер бар екендігі туралы сөйлесейік. Біздің тілімізде аналитикалық тәсілдің келесі кіші түрлері бар: 1) фраза, 2) екі еселену, 3) комбинация, 4) редукция.

1.Қазақ тілінде екі немесе одан да көп түбір сөздер біртұтас дыбыстық құрамға біріктіріліп, бір лексикалық мағына береді, бір ұғымды білдіреді және бір лексикалық бірлік жасайды, сондықтан біз сөздің қалыптасуын сөз тіркесі арқылы сөздің қалыптасуы ретінде қарастырамыз. Мысалы: *баспасөз, өнеркәсіп, басқұр, бүгін, биыл, анар, әкел, қолғап, қолғанат, аққу, көлбақа, қосаяқ, көкқұтан* т.б. Тілдегі сөз бен сөз тіркестері, орыс тіліндегідей, Мұнда жоқ және басқа арнайы сөздермен біріктірілген морфемалар жоқ. Мұнда күрделі сөздердің компоненттері бұрыннан қолданылған, 6 және біреуі біріктірілген. Осы ерекшелікке сәйкес біз оны фраза деп атаймыз. Сөздік әдісімен құрылған сөздер сөздіктерде тәуелсіз сөздер ретінде танылады. Фразалық тәсіл де ішкі жағынан ерекшеленеді, өйткені бұл тәсілмен жасалған сөздер гетерогенді. Дыбыстың құрамын оның компоненттері тұрғысынан қарастыра отырып, бұл тәсілді екі бөлікке бөлуге болады: интеграция әдістері, біртұтас интеграция.

Біріктіру әдісімен жасалған сөздердің ішкі компоненттерінің әрқайсысы өзінің немесе

тәуелсіз дыбыстық құрамын толық сақтаумен біріктіріледі. Мысалы: *шекара, өнеркәсіп, айбалта, ақсақал, көкқұтан, көкжәтел, орынбасар, аққу, аққұтан, қаламсап, оттегі, сутегі, құсбегі, атбегі, қолбасы, отағасы, бірқыдыру, бірқатар, біртоға, біржолата*, т. б.

Кейде интеграция әдісімен жасалған сөздердің бір, кейде екі компоненті де біріктіріліп, тығыздалады және дыбыстық құрамды өзгертеді, сондықтан оларды интегралды сөздер деп атайды. Мысалы: *бұл жыл-биыл, бұл күн -бүгін, алып бар - апер, алып кел -әкел, алып бер - әпер, қол қанат -қолғанат, аға-іні -ағайын, қара ала құс-қарлығаш, білек жүзік -білезік, сахарасы -сәргесі, сегіз он -сексен, тоғыз он-тоқсан, іш құр -ышқыр, бел бау -белбеу* т.б. [3, 125].

Сөзжасамдық тәсіл тек түркі тілдерінің сөзжасам жүйесіне ғана қатысты емес деп айтуға болмайды. Бұл бүкіл әлемдегі тілдерге өте кең таралған тәсіл. Бұл әсіресе жазу мәдениеті дамыған елдерде танымал, онда жазу ежелгі дәуірден басталады. Біздің тілімізде жеке сөздер танылмайды, бірақ бөлек жазылады. Олар бірге де, бөлек те жазылады және әртүрлі сөздіктерде ауытқулар, әртүрлі өрнектер бар және бұл шешімін күтетін мәселе.

2.Қайталау әдісі екі сөзді қайталау немесе тілдегі ежелгі әдіске сілтеме жасайтын бір сөзді қайталау арқылы сөз жасайды. Ол түркі тілдерінің ең көне жазба ескерткіштерінде - Орхон тілінде де болған. Мысалы: *арқыш-тіркіш (караваны) керуендер, ішін-ташын - (внутри-снаружи)* т.б.

Осылайша, екі сөздің қосарлануынан пайда болған сөздер дуальды тәсілге жатады. Бұл тәсіл әлі де қазақ тілінде өте тиімді. Мысалы: *аға-іні, ата-ене, әке-шеше, қыз-келіншек, жаман-жақсы, тау-тас, ыдыс-аяқ, ине-жіп, бес-алты, жақсылы-жаманды, ұзынды-қысқалы, бүгін-ертең, көрне-жастық ата-ана, туған-туысқан, сән-салтанат, ән-күй, ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасаудың мынадай шарттары бар: олардың екі сыңары мағыналас, мағынасы жақын, синоним сөздер болу керек: *ата-ана, некен-саяқ, құрал-сайман, ата-ене, ән-күй, ойын-сауық* т.б. Ата және ене, ата мен апа -біріне-бірі жақын заттардың аттары, ән-күй, ойын-той да сондай. Ал некен мен саяқ, құрал мен сайман - синоним сөздер.

Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасалу үшін оның компоненттері бір сөз табынан болуға тиіс: *бес-алты* -екі сыңары да *сан* есімнен жасалған, *бүгін-ертең* -екі компоненті де *үстеуден*, *ата-ана* -екі компоненті де *зат* есімнен, *жақсылы-жаманды* екікомпоненті де *сынесімнен* жасалған, *келіп-кетіп* -екі компонентіде етістіктен жасалған.

Қосарлама тәсілі арқылы жасалған қос сөздердің екі компонентінің морфемдік құрамы сай келіп отырады: *ұзынды-қысқалы, барып-қайтып* т.б. Олардың компоненттерінің буын саны да сай келуге тиіс: *ата-ана, әкешеше, жеті-сегіз* т.б. Бұл заңдылық бұзылса, буын саны аз *компонент* бірінші орында, буын саны көп компонент екінші орында тұрады: *қыз-келіншек, тай-тулақ, бес-алты* т.б. Бұған қарама-қарсы жағдай өте сирек кездеседі. Мысалы: *ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы жасалған сөздердің бәрінде жинақтау мағынасы болады.

Қайталама тәсіліне бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөздер жатады. Мысалы: *қора-қора, тау-тау, бетпе-бет, көзбе-көз, бір-біріне, өзді-өз, өзінен-өзі, қып-қызыл, өзімен-өзі, өзін-өзіне, ас-мас, шай-пай* т.б.

Қайталама тәсілі арқылы сөз жасаудың шарттары.

1.Қос сөздің екі компоненті де бір сөзден құралады, ол не ешбір өзгеріссіз түбір қалпында қайталанайды: *қора-қора, тау-тау, мая-мая* т.б

2. Екі компонентінде де бір қосымша қайталанайды: *сұрап-сұрап, келе-келе, айтып-айтып* т.б

3. Екі компонентінде де антоним қосымшалары болады: *орынды-орынсыз, жөнді-жөнсіз*. Кейде олар болымды-болымсыз формалардың қарама-қарсылығынан құрылады: *келіп-кетпей, айтып-айтпай* т.б.

4. Екі компоненттің біріншісінде -ба, -бе қосымшасы қосылу арқылы жасалады: *көзбе-көз, ауызба-ауыз* т.б.

5. Екі компоненттің біріне я екеуіне септік, біріне тәуелдік жалғауы жалғанады: өзінен-өзі, өзімен-өзі т.б.

6. Екі компоненттің бірі, көбіне екіншісі, алғашқы сыңарының бірінші дыбысын өзгерту я дыбыс қосылуы арқылы жасалады: шай-пай, ас-мас, жігіт-мігіт т.б.

7. Қайталама тәсілі бір компоненттің буынын екінші компонентте қайталау арқылы да жасалады: қып-қызыл, жап-жасыл, қап-қара т.б.

3.Сөз комбинациялық әдіспен пайда болған кезде, сөз тіркесінің құрамдас бөліктерінің мағыналары біріктіріліп, ұзақ уақыт қолданғаннан кейін бір мағынаға аударылады. Бірақ оның сөз тіркесін айту кезінде олар бөлек жазуды ұстанды. Мысалы: кіріңіз, әкеліңіз, әкеліңіз. Бұл кейінірек сөзжасамдық модельге айналды, ал басқа сөздер сөздік модель арқылы құрылды. Мысалы, қазақ тілінде темір жол деген сөз қара жол, бір жолды жол сияқты сөз тіркестерінің үлгісі бойынша қалыптасады. Ол бұрын өмірде болмаған жаңа нысанға берілген атау [4, 50].

Бұл тілдегі дайын сөздер және оларды әркім белгілі бір мағынада бір нәрсенің атауы ретінде осы композицияда қолданады. Сөйлемде тек бір мүше болады, сөздерді түрлендіретін қосымшалар олардың соңғы компонентіне ғана қосылады. Бірақ олар тәуелсіз сөздер ретінде танылмайды, өйткені күрделі сөздердің мағынасының бірлігін ескермей, сөздіктерде тек біртұтас, біртұтас дыбыстық құрамда жазылған сөздер ғана сөз тіркестері ретінде беріледі.

Сандар мен сын есімдерді біріктіру арқылы жасалған күрделі етістіктердің жағдайы басқа сөз сыныптарындағы күрделі сөздерге қарағанда жақсы. Олар грамматикада, ОҚЗУлықтарда күрделі сөздер ретінде танылады. Мысалы: *он алты, отыз бір, жүз елу, екі жүз, алтыс бес, қара торы, күрең торы, қара қошқыл* сияқты күрделі сөздердің әрқайсысы біртұтас лексикалықмағына береді, сандардыңаты, сындық белгілері, түстің аты, қимылдың аттары. Мұндай күрделі сөздердің құрамдас бөліктері тұрақты, олардың орны берік және олардың арасында басқа сөздер жоқ. Күрделі сөздердің жеке компоненттері Синтаксистік байланысқа түспейді, олар басқа сөздермен тек бірлік ретінде байланысады және сөйлемде сөйлеудің бір мүшесі бола отырып, сөз тіркесінің бір компонентіне айналады. Бұл белгілердің барлығы лексикалық бірліктерді сипаттайтын белгілер.

Аналитикалық тәсілдің комбинациялық түрі біздің тіліміздің әр сөз класының сөзжасам жүйесінде әр түрлі орын алады. Мысалы, қазақ тілінде комбинациялық әдіс санның атауын сөзжасамда негізгі тәсіл болып саналады. Сан жағдайында нақты сандардың атаулары тек бір санды екіншісімен біріктіру арқылы жасалады. Бұл тәсіл сандардың сөзжасам жүйесінде басынан бастап қалыптасты. Айталық санаудың бестік жүйесінде бестен жоғарғы сандарды санау үшін, бес санына беске дейінгі бірліктерді қосқан: *екі - бес, үш-бес, бес -төрт, бес -бір* т.б. Жиырмалық жүйеде сексен дегенді төрт жиырма түрінде атаған. Осы тәсіл сан есімде негізгі тәсіл болып қалыптасып қалған. Сан есімде көне замандардан келе жатқан жиырма дара сан атауы бар. Оған миллион, миллиард, триллион сандары қосылады. Олар дара сандардың бір-бірімен тіркесуі арқылы тіліміздегі бай сандық ұғымдар аты жасалған. Сондықтан тілде күрделі сандар керемет көп. Сан есімдердегі ең көп сандар - күрделі сандар, тек миллионға дейінгі күрделі сандардың өзі миллионға жуық.

Бұл сөздердің сандық класының құрамы негізінен күрделі сандардан тұратындығын білдіреді, сондықтан берілген сөз класының сөзжасамындағы аналитикалық тәсілдің тіркесім түрінің орнын көрсетеді.

Аналитикалық тәсілдер зат есімнің сөзжасам жүйесінде де кеңінен қолданылады, бірақ синтетикалық тәсіл зат есімде де дамыған. Сондықтан зат есімнің сөзжасам жүйесінде аналитикалық тәсіл негізгілердің бірі ретінде қолданылады. Мұның өзі аналитикалық тәсіл зат есімнің сөзжасам жүйесінде үлкен орын алатындығын көрсетуі мүмкін. Мұны зат есімдердегі күрделі сөздер, қос сөздер, тіркестерден құралған күрделі зат есімдер, аббревиатуралар толық дәлелдейді.

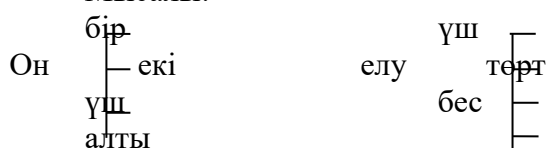
Сол сияқты, «аналитикалық тәсіл түрі» тіркесі кеңінен қолданылатын сөздер класындағы етістікті білдіреді. Етістіктердің сөзжасамында комбинациялық әдіс үлкен орын алады. Мұнда 30-ға жуық негізгі түбір етістіктер әр түрлі етістіктерді тіркейді және олардан күрделі әрекетті білдіретін күрделі етістіктерді құрайды. Мысалы, тек *some* етістігі 300-ге жуық күрделі етістіктерді жасайды. Аталған 30 етістіктің әрқайсысы осы сәл күрделі етістікті құраса да, біздің тілімізде кем дегенде мыңға жуық күрделі етістіктер бар деп болжауға болады. Барлық күрделі етістіктер конъюгация әдісімен жасалады[5, 54].

Етістіктің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуына біріктіру арқылы жасалған етістіктер де жатады, бірақ олар өте аз: әкел-алып кел, әпер-алып бер, әкет-алып кет т.б.

Тіркестіру арқылы сөз жасаудың әр сөз табында өзіндік модельдері бар.

Ол модельдер тірек компонентке құрылған. Сан есімдерде күрделі сөздің тірек компоненті түрлі орында келеді. Ондық пен бірлік араласқан сандарда тірек компонент бірінші орында тұрады.

Мысалы:



Жүздік, мыңдық пен бірлік араласқан санда тірек компонент екінші орында тұрады. Мысалы:



Көмекші компонент бірнеше күрделі сөздерді құрудың негізі болып табылады, осы күрделі сөздердің барлығында көмекші компонент бір мағынада қолданылады. Көмекші компоненттің функциясын туынды түбірдегі негізгі сөзбен салыстыруға болады. Түбір сөз туындысының мағынасы ондағы түбір сөздің мағынасына негізделген және олардың арасындағы семантикалық байланыс айқын көрінеді. Сол сияқты, күрделі сөздің көмекші компонентінің мағынасы олар құрған бірнеше күрделі сөздерге ортақ, олардың семантикалық байланысын жасайды. Мысалға *ала* тірек компоненті арқылы жасалған күрделі сын есімдерді алайық: *қара ала*, *қоңыр ала*, *қызыл ала*, *сары ала*. Осы күрделі сын есімдердің бәрі бір тірек компоненттен туып тұр, сол арқылы бұл күрделі сөздердің мағыналары байланысты. Сөйтіп, туынды түбірлерде мағына байланыстылығы түбір сөзге қатысты болса, күрделі сөздердің мағына байланыстылығы тірек компоненттерінің мағынасынан шығады. Мына мысалдар да осы тұрғыдан қаралу керек: *боз торғай* - *суық торғай*, *қара торғай* деген құс атауларының жасалуына *торғай* сөзі – тірек компонент болып тұр, ал *ақ шұбар*, *қара шұбар*, *қоңыр шұбар*, *көк шұбар*, *қызыл шұбар* деген күрделі сын есімдердің жасалуына тірек компонент болып тұрған сөз – *шұбар*. Сондықтан осы күрделі сөздердің бәрінің мағынасына ол тірек болып, қатысып тұр, сол арқылы оларда мағыналық байланыс туып отыр. Сөйтіп, тіркестіру тәсілі екі онан да көп сөздердің тіркесіп, бір мағынаға ие болуы арқылы сөзжасамды іске асырады. Алайда, тіркестіру тәсілінің тағы бір белгісі оның тірек компонент арқылы жасалуына байланысты. Тірек компонент күрделі сөздің бірінші, көбіне екінші компоненті болады.

Осы қағидаға сүйенсек, *сары май*, *тоң май*, *жер май*, *балық май*, *мал қора*, *ат қора*, *сиыр қора* сияқты күрделі сөздердің де жасалуына *май*, *қора* сөздері негіз болып тұр деп санау керек. Сонда номинацияға жататын бұл сөздердің жасалуына тірек компонент себеп болып тұр.

Осы сөздердің жасалуына негіз болып тұрған тірек компоненттерді ағылшын тілінде толып жатқан күрделі сөздің жасалуына негіз болған *work* жұмыс сөзімен салыстыруға

болады. Мысалы: *brazwork, carthwork, needlwork woodwork* т.б сөздерге *work* деген сөз тірек компонент болып, олардың жасалуына негіз болып, оларда мағыналық байланыс тудырып тұр.

Қазақ тіліндегі жоғарыдағы *май, қора* сөздерінің қызметі дәл осындай, тек қазақ тілінде ондай күрделі сөздер бөлек жазылады. Басқа жағынан алғанда, олардың қызметінде айырма жоқ.

Мұндай тірек компоненттерді неміс тілінде полусуффикс деп атау да бар. М.Д.Степанова олар күрделі сөздің екінші компоненті ме, әлде полусуффикс не, тіпті оны ажырату да қиын деп жазған [6, 72].

Мұндай жағдай қазақ тілінде де бар. Қазақ тілінде қазір *-хана* морфемасы жұрнақ саналып жүр. Бұрын ол біріккен сөздің екінші компоненті де саналғаны белгілі. Сол сияқты *Ташкент, Жаркент, Шымкент* дегендердегі *-кент* морфемасы да бұрын толық мағыналы сөз еді, күрделі сөздің екінші компонент болатын. Қазір ол жұрнақ болып танылып кетті. Тірек компоненттің жиі қолданылуы оның мағынасының абстракциялануына әкеліп, ол бара-бара көбіне қосымша қатарына да өтіп отырады.

Қорытынды

Осылайша, біріктіру әдісі арқылы сөзжасам сөздердің барлық кластарында жүреді. Бірақ бұл нөмірді есте сақтаудың негізгі әдісі болып саналады. 20-23 сан атауындағы негізгі тамырлар сан атауларын санау атауларымен біріктіру арқылы жасалады.

Сөздердің басқа кластарындағы комбинациялық тәсіл синтетикамен қатар сөзжасамдық функцияны орындайды, дегенмен олардағы синтетикалық тәсіл басым екенін мойындау керек. Осылайша, тілде комбинациялық әдіс арқылы номинация ретінде қызмет ететін көптеген сөздер бар, олардың саны сөздің мәртебесін анықтайды және мойындайды, бұл біздің тіліміздің сөзінің байлығын көрсетуде үлкен рөл атқаратынына күмән жоқ.

Редукциялық тәсіл тілдің сөзжасам жүйесінде көп орын алмайды. Сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар, олар әр тәсілге байланысты, олардың айырмашылығы бар. Мысалы, синтетикалық сөзжасам әдісімен түбір сөздермен қатар сөзжасамдық аффикстердің болуы міндетті болып табылады. Басқаша айтқанда, сөзді синтетикалық жолмен қалыптастыру кезінде лингвистикалық элементтер - сөздің түбірі мен жұрнағы қолданылады.

Сол сияқты, аналитикалық тәсілде сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар. Бұл түбір сөздер. Сөзжасамға аналитикалық көзқараспен түбір сөздер бір-бірімен біріктіріледі, біріктіріледі, біріктіріледі немесе қысқартылады, сөз жасайды. Қалай болғанда да, түбір сөздер сөзжасамға қатысады. Міне, бұл сөзжасамға аналитикалық көзқарастан ерекшелік.

Мақаланы жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы және морфологиясы, лексикология және лексикография пәндерінде, сондай-ақ түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Е.Жандарбаева. Қазақ тілінің сөзжасамы. Монография. Алматы, 2021. 300 б.
2. С.Бейсенбаев. Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі. Дисс...зерттеу жұмысы. Алматы, 2020. 280 б.
3. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. Алматы, 2001.-312 б.
4. Қасым Б. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. Алматы, 2000.-380 б.
5. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. Алматы, 2003. 320 б.
6. Рысбаева А. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 390 б.

Referens list:

1. E.Zhandarbaeva. Kazakh tilinin sozhasami.Monografiya. Almati, 2016. 300 b.
2. S.Beysenbaev. Analitikalik tasildin sozhasamdikzhuyesi. Diss.zertteuzhumisi. Almati, 1988. 280 b.
3. Kasim B. Kazakh tilindegi kurdeli sozder: uazhdeme zhane atalim. Almati, 2001. 312 b.
4. Kasim B. Kurdeli zat ataularinin maginalikkurilimizhane sozhasamdikulgileri. Almati, 2000. 380 b.
5. Kasim B. Sozhasam: semantika, uazhdeme. Almati, 2003. 320 b.
6. Risbaeva A. Kazakhgrammatikasi.Astana, 2002. 390 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Адырбекова Назгул Алдыяровна** - «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан +7 (771) 307-9571, sandugash.kaldygozova@auuezov.edu.kz